

Gra edukacyjna
NOWA EDYCJA

TORUŃSKIE ŚCIEŻKI PAMIĘCI

Wiek XX

Historia wokół nas

Jak często idąc do szkoły, sklepu czy pracy, mijamy pomniki i tablice pamiątkowe? Czy zwracamy uwagę na miejsca pamięci narodowej? Jakie wydarzenia historyczne istotne dla naszego miasta i państwa są na nich upamiętnione? Czy dostrzegamy, że historia otacza nas z każdej strony? Czy nie warto się zatrzymać, podejść bliżej i przeczytać napis na tablicy pamiątkowej?

Pracownicy bydgoskiej delegatury Instytutu Pamięci Narodowej w Gdańsku przy współpracy z Urzędem Marszałkowskim Województwa Kujawsko-Pomorskiego opracowali planszową grę edukacyjną *Toruńskie ścieżki pamięci. Wiek XX*. Grę przygotowano głównie z myślą o uczniach szkół podstawowych i ponadpodstawowych. Trzy warianty przeprowadzenia rozgrywek sprawiają, że może być ona także świetną rozrywką dla osób dorosłych. Rozgrywka nie tylko dostarcza wiele radości i emocji, ale także przekazuje konkretną wiedzę historyczną o dziejach Torunia i Polski w minionym stuleciu. Pokazuje, jak przeszłość styka się z teraźniejszością i jak bardzo historia regionalna związana jest z tą ogólnopolską. Uczy patriotyzmu i szacunku dla „małej” i „dużej” Ojczyzny. Wreszcie, *Toruńskie ścieżki pamięci* to gra edukacyjna nie tylko o przeszłości, ale także o współczesnym Toruniu.

*Każdy naród posiada pomniki, które zawarły w sobie jego cierpienia i radości,
jak w jednym ognisku ześrodkowując przeżycia całych pokoleń.
Takimi pomnikami są: ruiny, pola bitewne, grody, ulice, na tych ulicach domy,
na których widok serca biją goręcej i łzy nabiegają do oczu.
Są to świątynie historii, których Polska posiada tak wiele.*

Fragment przemówienia Józefa Piłsudskiego wygłoszonego w Toruniu 5 czerwca 1921 r.

SPIS TREŚCI

Instrukcja gry	6		
Karty			
1. Odzyskanie niepodległości	9	13. „Szmalcówka”	21
2. Generał Józef Haller	10	14. Bł. ks. Stefan Frelichowski	22
3. Marszałek Polski	11	15. Zbrodnia Katyńska 1940	23
4. Zbrodnia pomorska 1939	12	16. Terror niemiecki i sowiecki	24
5. Marynarka Wojenna	13	17. Sybir	25
6. Toruńska Artyleria	14	18. Zagłada	26
7. Stefan Łaszewski	15	19. Generał „Zo”	27
8. Prezydent na uchodźstwie	16	20. Żołnierze Wyklęci	28
9. Armia „Pomorze”	17	21. Zbigniew Herbert	29
10. Polskie Państwo Podziemne	18	22. Papież Polak	30
11. Barbarka	19	23. Toruńska „Solidarność”	31
12. Wojska balonowe	20	24. Bł. ks. Jerzy Popiełuszko	32

Instrukcja gry

Liczba graczy: 2–6

Wiek: od 8 lat

Czas gry: 20–40 minut

W zależności od wieku graczy proponujemy trzy warianty gry:

Wariant I: „memory klasyczne” (sugerowany wiek graczy 8+)

Na początku rozgrywki należy przetasować wszystkie karty do gry i położyć je na stole obrazkami do dołu. Z kart układamy prostokąt o bokach 6 x 8 (karty nie powinny się ze sobą stykać). Osoba najmłodsza rozpoczyna rozgrywkę, odkrywając dwie dowolne karty (uwaga: karty pozostają odkryte na stole przez ok. 5 sekund). Jeżeli są to różne obrazki, wszyscy gracze próbują zapamiętać ich położenie, po czym karty zostają ponownie zakryte. W sytuacji, gdy gracz odsłoni identyczne obrazki, zabiera karty. Kierunek gry jest zgodny z ruchem wskazówek zegara. Rozgrywka toczy się do momentu zabrania ostatnich kart ze stołu. Zwycięża gracz, któremu udało się zebrać największą liczbę par.

Wariant II: „memory historyczne” (sugerowany wiek graczy 10+)

Na stole obok kart do gry pojawiają się także ponumerowane karty odpowiedzi ułożone w stos, tak, aby nazwy kart były widoczne, a numery zakryte. Po odkryciu dwóch takich samych kart gracz uruchamia klepsydrę, która odmierza maksymalny czas przeznaczony na odszukanie właściwej karty odpowiedzi. Gracz wybiera ze stosu właściwą kartę odpowiedzi i kładzie na stole w taki sposób, aby numer był widoczny. W przypadku poprawnej odpowiedzi (numer karty jest identyczny z numerem kart do gry) zabiera odkryte obrazki i kartę odpowiedzi. W przypadku błędnej odpowiedzi (numer karty odpowiedzi jest inny niż odkrytej pary) karty zostają ponownie zakryte, a karta odpowiedzi wędruje na spód stosu. Pozostałe zasady i przebieg rozgrywki są takie same jak w wariantcie I.

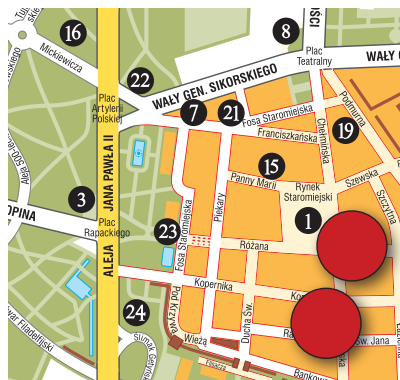
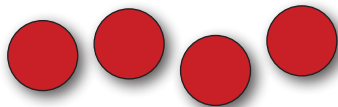
Uwaga: Przed rozpoczęciem rozgrywki osoba prowadząca grę (np. nauczyciel) może przedstawić uczniom w formie prezentacji multimedialnej (płyta CD) wszystkie miejsca pamięci ukazane na kartach do gry. Na podstawie instrukcji nazywa każde z nich i krótko opisuje wydarzenie historyczne, którego ono dotyczy.

Wariant III: „memory historyczno-topograficzne” (sugerowany wiek graczy 12+)

Na stole obok kart do gry i kart odpowiedzi pojawia się plansza (plan Torunia). Ponumerowane miejsca pamięci przykryte są 24 żetonami premii. Po odkryciu dwóch takich samych kart i wybraniu właściwej karty odpowiedzi gracz ma szansę zdobyć żeton premii. Musi poprawnie wskazać na planie lokalizację miejsca pamięci. Odkrywa wybrany żeton i sprawdza, czy numer na planie jest identyczny z numerem na obrazkach i karcie odpowiedzi. Jeżeli mu się to uda, otrzymuje żeton premii. Na koniec gry żeton ma wartość jednej odkrytej pary. W przypadku błędnej odpowiedzi szansę na zdobycie żetonu premii ma następny gracz, przed swoim ruchem. Jeżeli nie uda mu się poprawnie wskazać miejsca na planie, szansa na zdobycie żetonu przepada.

Uwaga: Przed rozpoczęciem rozgrywki osoba prowadząca grę (np. nauczyciel) tak samo jak w wariantie II prezentuje uczniom karty do gry z miejscami pamięci, zwracając szczególną uwagę na ich lokalizację na planie Torunia.

1 Odzyskanie niepodległości

Zakończenie I wojny światowej przyniosło Polsce, Pomorzu i Toruniowi upragnioną wolność. Po ponad stu latach niewoli i czterech wielkich powstaniach narodowych, w sprzyjających warunkach międzynarodowych (konflikt między zaborcami podczas I wojny światowej) Polska znowu pojawiła się na mapie Europy. Żołnierze Dywizji Pomorskiej pod dowództwem płk. Stanisława Skrzyńskiego wkroczyli do Torunia 18 stycznia 1920 r. Płk Skrzyński powiedział: „Wręczając czasowo władzę nad prastarym miastem polskim Toruniem dr. [Otto] Steinbornowi, jestem pewny, że składam klucze tej władzy w dobre polskie ręce i wierzę, że w polskich rękach pozostaną one aż do końca świata”. Trzy dni później w grodzie Kopernika pojawił się dowódca Frontu Pomorskiego gen. Józef Haller, uroczystie witany przez mieszkańców. W 1990 r., w siedemdziesiątą rocznicę odzyskania przez Toruń niepodległości, na ścianie Ratusza Staromiejskiego powieszono tablicę upamiętniającą te wydarzenia.

Tablica wmurowana we wschodnią ścianę Ratusza Staromiejskiego (Rynek Staromiejski 1)

2 Generał Józef Haller

Józef Haller (1873–1960) był absolwentem Wydziału Artylerii Akademii Technicznej w Wiedniu. W czasie I wojny światowej dowodził II Brygadą Legionów. W 1918 r. znalazł się we Francji, gdzie powierzono mu dowództwo nad armią polską (tzw. błękitną armią). W 1919 r. został mianowany dowódcą Frontu Pomorskiego, utworzonego w celu pokojowego zajęcia Pomorza Gdańskiego, przyznanego Polsce na mocy ustaleń traktatu wersalskiego. Jego wojska wkroczyły do Torunia 18 stycznia 1920 r. Trzy dni później z balkonu Ratusza Staromiejskiego wygłosił przemówienie, w którym powiedział: „Serdeczne dzięki wam od Wojska Polskiego za świetne powitanie, które wskazuje, że tu była, jest i będzie tylko Polska, że jesteście gotowi do spełnienia wszystkich obowiązków narodowych i do ofiar dla dobra odrodzonej

Polski”. 10 lutego 1920 r. w Pucku dokonał aktu symbolicznych zaślubin Polski z morzem. W pierwszą rocznicę wkroczenia wojsk polskich do Torunia gen. Haller otrzymał tytuł honorowego obywatela miasta. Po wojnie był posłem na Sejm RP. Potępił przewrót majowy Józefa Piłsudskiego w 1926 r., w wyniku czego został przeniesiony w stan spoczynku. Po wybuchu II wojny światowej przybył do Francji, a później do Wielkiej Brytanii, gdzie pełnił funkcję ministra oświaty w rządzie na uchodźstwie. Po wojnie nie wrócił do Polski podporządkowanej Związkowi Sowieckiemu. Zmarł w Londynie w 1960 r. 13 sierpnia 2012 r., w rocznicę urodzin gen. Hallera, w Toruniu osłonięto jego pomnik.

Pomnik gen. Józefa Hallera (zbieg ul. Piastowskiej i placu św. Katarzyny)

3 Marszałek Polski

Józef Piłsudski (1867–1935), działacz Polskiej Partii Socjalistycznej, państwowiec i niepodległościowiec, twórca legionów, marszałek, wódz naczelny, naczelnik państwa, premier i współtwórca II Rzeczypospolitej. Wychowywał się w rodzinie o tradycjach patriotycznych. W 1886 r. został aresztowany przez policję carską pod zarzutem spisku na życie cara i zesłany na pięć lat do wschodniej Syberii. Po powrocie zaangażował się w nielegalną niepodległościową działalność w Polskiej Partii Socjalistycznej. Ponownie aresztowany przez Rosjan, w 1901 r. zbiegł ze szpitala w Petersburgu, stając się jedną z najbardziej znanych postaci polskiej lewicy niepodległościowej. Na początku I wojny światowej objął dowództwo nad I Brygadą Legionów. Po wywołanym przez niego tzw. kryzysie przysięgowym został aresztowany i internowany w Magdeburgu. Gdy powrócił z Niemiec w listopadzie 1918 r. przekazano mu władzę, aby zjednoczyć odradzające się państwo polskie. Stał się ojcem zwycięstwa w sierpniu 1920 r. podczas Bitwy Warszawskiej. Był inicjatorem przewrotu majowego w 1926 r., który rozpoczął rządy sanacji w Polsce. Toruń odwiedził dwukrotnie: w 1921 r. i w 1932 r. Po jego śmierci nadano mu tytuł Honorowego Obywatela Torunia. 15 sierpnia 2000 r., w osiemdziesiątą rocznicę Bitwy Warszawskiej, odsłonięto jego pomnik.

Pomnik Marszałka Józefa Piłsudskiego (plac Mariana Rapackiego)

4 Zbrodnia pomorska 1939

Po napaści III Rzeszy na Polskę 1 września 1939 r. okupant niemiecki przystąpił do akcji „odpolszczania” ziem polskich (*Entpolonisierung*). Od początku okupacja miała cechy ludobójcze. Niemcy rozpoczęli masową eksterminację miejscowej ludności przede wszystkim na terenach bezpośrednio włączonych do Rzeszy, nie oszczędzając kobiet i dzieci. Ich ofiarą padła również lokalna społeczność żydowska. Zmierzając do pacyfikacji i wynarodowienia Polaków, okupanci w pierwszej kolejności skierowali swą agresję wobec inteligencji polskiej. Zabijano polskich patriotów, czynnie zaangażowanych w odzyskiwanie przez Polskę niepodległości po okresie zaborów i utrwalanie polskości na Pomorzu. Mordowano także robotników i rolników oraz rozstrzeliwano osoby chore psychicznie. Zbrodnia dokonana przez Niemców jesienią 1939 r. na terenie

przedwojennego województwa pomorskiego (z siedzibą w Toruniu) była największą niemiecką akcją eksterminacyjną w pierwszych miesiącach okupacji Polski. W piaskowniach, lasach i dołach śmierci w ponad 400 pomorskich miejscowościach zamordowano od 20 do 30 tys. osób. Głównymi sprawcami ludobójstwa były niemieckie grupy operacyjne Policji i Służby Bezpieczeństwa (*Einsatzgruppen*) oraz członkowie organizacji *Selbstschutz Westpreussen*, w skład której wchodził miejscowi Niemcy – przedwojenni sąsiedzi Polaków. Działali oni pod nadzorem SS. Pełna liczba ofiar zbrodni pomorskiej 1939 jest niemożliwa do ustalenia. W 1944 r., w ramach „akcji 1005”, Niemcy wrócili do wielu miejsc kaźni z 1939 r., wydobyli i spalili szczątki pomordowanych wtedy Polaków. W 2018 r. w Toruniu powstał Park Pamięci Ofiar Zbrodni Pomorskiej 1939.

Pomnik Ofiar Zbrodni Pomorskiej 1939 (skwer między ulicami Uniwersytecką i Henryka Dąbrowskiego)

5 Marynarka Wojenna

W 1922 r. w Toruniu utworzono Oficerską Szkołę Marynarki Wojennej. Sześć lat później, na rozkaz ministra do spraw wojskowych Józefa Piłsudskiego, placówkę przemianowano na Szkołę Podchorążych Marynarki Wojennej i w 1938 r. przeniesiono ją z Torunia do Bydgoszczy. Wielu jej absolwentów brało udział w polskiej wojnie obronnej w 1939 r. W okresie II wojny światowej utworzono namiastkę szkoły dla polskich marynarzy w Wielkiej Brytanii. W 1946 r. założono Oficerską Szkołę Marynarki Wojennej w Gdyni. Obecnie tradycję toruńskiej szkoły marynarki wojennej kontynuuje Akademia Marynarki Wojennej w Gdyni. Na jej sztandarze widnieje herb Torunia. W 1972 r., w pięćdziesiątą rocznicę założenia szkoły w Toruniu, ustawiono nad Wisłą pomnik w kształcie kotwicy okrętowej. Niedaleko pomnika na ścianie obecnego hotelu Bulwar – dawnych koszar pruskich, w budynkach których mieściła się szkoła – powieszono w 1993 r. tablicę pamiątkową.

Pomnik Oficerskiej Szkoły Marynarki Wojennej (Bulwar Filadelfijski)

6 Toruńska Artyleria

W 1923 r. rozkazem Szefa Sztabu Generalnego Józefa Piłsudskiego powołano w Toruniu Oficerską Szkołę Artylerii. Pięć lat później placówkę przemianowano na Szkołę Podchorążych Artylerii. Do 1939 r. wykształciła 2184 absolwentów. Walczyli oni na niemal wszystkich frontach II wojny światowej. Wielu z nich oddało życie w obronie niepodległości ojczyzny. Po 1945 r. szkoła wznowiła swoją działalność pod nazwą Oficerska Szkoła Artylerii nr 2. Wkrótce nadano jej imię generała-artyleryzisty Józefa Bema i utworzono muzeum z salą tradycji. W 1994 r. placówka przekształciła się w Wyższą Szkołę Oficerską (tzw. OSA). Po jej likwidacji w budynkach utworzono Centrum Szkolenia Artylerii i Uzbrojenia im. Józefa Bema. Współczesny Toruń jest głównym ośrodkiem kształcenia przyszłej kadry oficerów i inżynierów dla potrzeb polskich wojsk rakietowych i artylerii. W latach 1980–1993 na placu Zwycięstwa w Toruniu wybudowano zespół pomnikowy upamiętniający artylerzystów, który w 2005 r. został przeniesiony na plac Towarzystwa Miłośników Torunia. Każdego roku przed pomnikiem odbywają się uroczyste przysięgi i promocje artylerzystów toruńskich.

Zespół Pomnikowy Polskich Artylerzystów (plac Towarzystwa Miłośników Torunia)

7 Stefan Łaszewski

Stefan Łaszewski (1862–1924) – prawnik, sędzia oraz działacz narodowy na Pomorzu Gdańskim i Kaszubach. Uczył się w Collegium Marianum w Pelplinie i gimnazjum w Chełmnie. Studiował prawo na uniwersytetach we Wrocławiu i Berlinie. Doktorat uzyskał na Uniwersytecie w Lipsku. Prowadził kancelarię adwokacką w Grudziądzu. W latach 1912–1918 był posłem do Parlamentu Rzeszy Niemieckiej z okręgu Kartuzy–Puck–Wejherowo. Zasłynął jako obrońca Polaków przed sądami pruskimi, m.in. redaktorów broniącej polskości „Gazety Grudziądzkiej”. W latach 1919–1920 piastował stanowisko pierwszego w historii II Rzeczypospolitej wojewody pomorskiego. Był twórcą Pomorskiego Urzędu Wojewódzkiego. Tworzył podstawy polskiej administracji na terenie województwa pomorskiego. Od 1922 r. do chwili śmierci był prezesem Najwyższego Trybunału Administracyjnego. Został odznaczony Krzyżem Komandorskim i Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski. Pomnik wojewody Łaszewskiego odsłonięto w 1925 r. W czasie II wojny światowej został zniszczony przez Niemców. W 1997 r. osłonięto jego replikę.

Pomnik Stefana Łaszewskiego (rozwidlenie ulic Fosa Staromiejska i Wały gen. Sikorskiego)

8 Prezydent na uchodźstwie

Władysław Raczkiewicz (1885–1947) – polityk, żołnierz, działacz społeczny. Pracował jako adwokat w Mińsku. Uczestnik wojny polsko-bolszewickiej, minister spraw wewnętrznych w czterech rządach II Rzeczypospolitej. Piastował urząd wojewody nowogródzkiego, wileńskiego i krakowskiego. Był także marszałkiem Senatu oraz prezesem Światowego Związku Polaków z Zagranicy. W liście do Ignacego Paderewskiego pisał: „Rozumiem, że tylko zespolonym wysiłkiem ludzi dobrej woli, [...] którzy byliby wobec narodu i świata wyrazem zgody i jedności, można pomyśleć o podjęciu pracy nad przyszłością Ojczyzny”. W latach 1936–1939 objął stanowisko wojewody pomorskiego. Aktywnie działał na rzecz pełnej integracji Pomorza z resztą kraju. Gorąco popierał ideę „wielkiego Pomorza”, rozszerzając granice woje-

wództwa pomorskiego m.in. o powiat lipnowski, rypiński, wyrzyski i włocławski. Przełamywał bariery i stereotypy, łącząc ziemie polskie, które dawniej należały do zaborów pruskiego i rosyjskiego. Aktywnie działał na rzecz rozwoju kultury na Pomorzu, zwłaszcza muzyki. Był zwolennikiem powstania Muzeum Ziemi Pomorskiej. Przed wybuchem wojny zainicjował zbiórkę pieniędzy na rzecz powołania uniwersytetu w Toruniu. W 1939 r. został mianowany prezydentem RP na uchodźstwie. Mimo IV rozbioru Polski podtrzymywał ciągłość istnienia państwa polskiego. Zmarł w 1947 r. na emigracji w Wielkiej Brytanii. W 2010 r. przed budynkiem Urzędu Marszałkowskiego w Toruniu odsłonięto jego pomnik.

Pomnik Władysława Raczkiewicza (plac Teatralny 2)

9 Armia „Pomorze”

W związku z przewidywaną agresją III Rzeszy Niemieckiej na Polskę w 1939 r. opracowano plan obrony „Zachód”. W jego wyniku powołano Armię „Pomorze”, która miała bronić zachodnich granic II RP. Wojsko miało nie dopuścić do połączenia się wojsk niemieckich z Rzeszy i Prus Wschodnich oraz zajęcia polskiego Pomorza. Liczono na pomoc sojuszników – Wielkiej Brytanii i Francji, którzy mieli zaatakować Niemców w ciągu czternastu dni od ich agresji na Polskę. Na czele Armii „Pomorze”, której dowództwo mieściło się w Toruniu, stanął gen. dyw. Władysław Bortnowski. Już po kilku dniach walki w Borach Tucholskich i w okolicach Bydgoszczy z powodu ogromnej przewagi wroga Armia „Pomorze” została zmuszona do odwrotu. 8 września jej żołnierze zostali podporządkowani Armii „Poznań” i obie jednostki wzięły udział w największej bitwie podczas polskiej wojny obronnej 1939 r. nad rzeką Bzurą. Wojsko polskie musiało się wycofać. Wielka Brytania i Francja mimo wypowiedzenia wojny Niemcom (3 września 1939 r.) nie podjęły działań zbrojnych. Polska została zajęta przez Niemcy i ZSRS. Rozpoczęła się II wojna światowa. W 1984 r., w rocznicę napaści hitlerowskich Niemiec na Polskę, powieszono upamiętniającą tablicę na kamienicy, w której mieściła się kwatera gen. Bortnowskiego.

Tablica pamiątkowa Armii „Pomorze” (Rynek Nowomiejski 22)

10 Polskie Państwo Podziemne

Po zajęciu Polski przez III Rzeszę Niemiecką i Związek Sowiecki Polacy nie pogodzili się z utratą niepodległości. Już 27 września 1939 r. w jeszcze brońiącej się Warszawie powstała pierwsza organizacja konspiracyjna – Służba Zwycięstwu Polski z gen. Michałem Tokarzewskim-Karaszewiczem na czele. W grudniu 1939 r. utworzono Związek Walki Zbrojnej o zasięgu ogólnokrajowym. Do scalenia różnych organizacji konspiracyjnych doszło 14 lutego 1942 r., kiedy powołano Armię Krajową. Głównymi metodami walki AK była dywersja (uderzenie na konkretne cele, np. szlaki komunikacyjne przeciwnika) oraz sabotaż (niszczenie środków prowadzenia wojny). Harcerze w ramach akcji małego sabotażu malowali na murach znak Polski Walczącej. Jedną z komórek Polskiego Państwa Podziemnego była Rada Pomocy Żydom. W czasie wojny działały również podziemne sądy, które wydawały wyroki na kolaborantów (osoby współpracujące z okupantem) i szmalcowników (czyli ludzi za pieniądze wydających ukrywających się Żydów). Oprócz pionu wojskowego powołano także pion cywilny z Delegatem Rządu na Kraj na czele. W ramach oporu cywilnego organizowano tajne nauczanie i pomoc społeczną. Polskie Państwo Podziemne wydawało również własne periodyki i dzienniki oraz nadawało audycje radiowe. Było fenomenem na skalę europejską. W 2008 r. na placu św. Katarzyny odsłonięto kamień pamiątkowy Dowódców Okręgu Pomorskiego ZWZ-AK. Co roku (27 września) obchodzone są tam uroczystości z okazji Dnia Polskiego Państwa Podziemnego. Obok placu, w kamienicy przy ul. Warszawskiej 8, mieściła się siedziba dowództwa pomorskiej AK.

Kamień pamiątkowy Dowódców Okręgu Pomorskiego ZWZ-AK (plac św. Katarzyny)

11 Barbarka

Obszar Pomorza Gdańskiego z Toruniem w 1939 r. został bezpośrednio wcielony do III Rzeszy Niemieckiej. Pierwszym etapem „odpolszczenia” (*Entpolonisierung*) tych terenów była masowa egzekucja Polaków, którzy zostali uznani za wrogów III Rzeszy. Byli to przede wszystkim przedstawiciele polskiej inteligencji: nauczyciele, księża, przedsiębiorcy, urzędnicy państwowi. Zabijano także rolników i robotników, kobiety i dzieci. W dniach 17–21 października 1939 r. wielu mieszkańców Torunia i powiatu toruńskiego zostało zatrzymanych i uwięzionych w Forcie VII, który pełnił funkcję obozu przejściowego. Przebywało tam ok. 1200 osób. Zatrzymań dokonywali członkowie Gestapo, SS i miejscowi Niemcy – członkowie Selbstschutzu (Samoobrony Niemieckiej). Co najmniej 300 zatrzymanych przewieziono ciężarówkami do lasów w Barbarce pod Toruniem i tam rozstrzelano. Egzekucje trwały od 28 października do 6 grudnia 1939 r. Pięć lat później Niemcy w ramach „akcji 1005” wydobyli i spalili zwłoki ofiar, zacierając ślady zbrodni. Po wojnie podczas ekshumacji odkryto kilka masowych grobów, ale tylko w jednym odnaleziono zwłoki (87 osób). Historykom udało się ustalić nazwiska 298 ofiar. Najmłodszą zidentyfikowaną osobą był 12-letni Jan Kotlarek, najstarszą 72-letni Jan Brzeski. Jesienią 1939 r. Niemcy zamordowali na Pomorzu Gdańskim od 20 do 30 tys. osób. Większość sprawców nie została pociągnięta do odpowiedzialności karnej.

Zespół pomnikowy miejsca kaźni „Barbarka” (las Barbarka)

12 Wojska balonowe

Po odzyskaniu niepodległości utworzono polskie jednostki wojsk balonowych, które walczyły w wojnie polsko-bolszewickiej w 1920 r. Początkowo prowadziły obserwację na froncie, później 1. Pułk Aeronautyczny przekształcono w formację piechoty. Po zakończeniu działań wojennych jednostki zostały rozlokowane w trzech miastach: Poznaniu, Legionowie oraz Toruniu. W tym ostatnim Batalion Balonowy stacjonował nieprzerwanie aż do wybuchu II wojny światowej. W międzywojniu w Toruniu funkcjonowała również Oficerska Szkoła Aeronautyczna, która szkoliła nie tylko zawodowych żołnierzy, ale także sportowców. W latach 1933–1938 Polacy aż czterokrotnie zdobyli puchar Gordona-Bennetta, najbardziej prestiżowe trofeum w tej dyscyplinie. Żołnierzom wojsk balonowych, którzy zginęli podczas wojny polsko-bolszewickiej, poświęcono monument odsłonięty w Toruniu w 1937 r. w Parku Miejskim na Bydgoskim Przedmieściu. Jesienią 1939 r., po zajęciu miasta przez Niemców, pomnik Żołnierzy Wojsk Balonowych, jako symbol polskiej niepodległości, został zniszczony. W 2017 r. z inicjatywy Towarzystwa Miłośników Torunia powołano Komitet Organizacyjny Odbudowy Pomnika Żołnierzy Wojsk Balonowych. Dzięki wspólnemu wysiłkowi wielu osób i instytucji monument zrekonstruowano. Pomnik ma nie tylko upamiętniać poległych żołnierzy, ale także świadczyć o ścisłych związkach Torunia z przedwojenną aeronautyką i wojskami balonowymi. To wotum wdzięczności mieszkańców miasta z okazji setnej rocznicy odzyskania niepodległości i przyłączenia Torunia do Rzeczypospolitej.

Pomnik Żołnierzy Wojsk Balonowych w Toruniu (Park Miejski na Bydgoskim Przedmieściu)

13 „Szmalcówka”

Jesienią 1939 r., po przeprowadzeniu masowych egzekucji na polskiej ludności cywilnej (m.in. w toruńskiej Barbarce), Niemcy w ramach akcji „odpolszczania” Pomorza Gdańskiego przystąpili do przymusowego wypędzania polskich rodzin. Polacy zostali zmuszeni do opuszczenia swoich gospodarstw oraz domów i umieszczeni w obozach przesiedleńczych. Ich majątek przejmowali nowo przybyli osadnicy niemieccy. Jeden z takich obozów zlokalizowano w Toruniu przy ul. Grudziądzkiej, w budynkach dawnej fabryki smalcu. „Szmalcówka” funkcjonowała od listopada 1941 r. do czerwca 1943 r. Trafiły tam tysiące polskich rodzin. W obozie dokonywano selekcji rasowych i narodowościowych. Więźniów kierowano do pracy w III Rzeszy i obozów zniemczenia lub wywożono do Generalnego Gubernatorstwa. Wskutek głodu, chorób, epidemii, nieludzkich warunków sanitarnych, ciężkiej pracy i bicia zmarło tam co najmniej 515 osób, w tym 317 dzieci. Najmłodsza ofiara, Anna Rudek, żyła zaledwie 12 godzin. Obóz zlikwidowano w czerwcu 1943 r., a jego więźniów przewieziono do Potulic. „Szmalcówka” jest symbolem eksterminacji pośredniej polskiej ludności cywilnej. W miejscu, gdzie stał obóz (róg ulic Grudziądzkiej i Kozackiej), znajduje się obecnie fragment muru, na którym powieszono upamiętniającą tablicę. Ofiary obozu pochowano na Cmentarzu Komunalnym nr 2 im. Ofiar II Wojny Światowej. W 1980 r. postawiono tam monumentalny pomnik. Do dziś bliscy ofiar przynoszą na groby kwiaty, znicze i małe pluszowe misie.

Pomnik dzieci zmarłych w obozie przesiedleńczym tzw. Szmalcówce (ul. Grudziądzka 139/141)

14 Bł. ks. Stefan Frelichowski

Stefan Wincenty Frelichowski (1913–1945) urodził się w Chełmży. Był członkiem, a później drużynowym 2. Pomorskiej Drużyny Harcerskiej im. Zawiszy Czarnego. Następnie ukończył Wyższe Seminarium Duchowne w Pelplinie. Od 1938 r. pracował jako wikariusz w parafii pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Toruniu. Był opiekunem chorych, przyjacielem dzieci i młodzieży, organizatorem prasy kościelnej i działaczem misyjnym. Pełnił funkcję kapelana Pomorskiej Chorągwi Harcerzy ZHP. Po wybuchu wojny jako ksiądz katolicki został uznany za wroga Niemiec. 18 października 1939 r. został zatrzymany i osadzony w Forcie VII w Toruniu. W styczniu 1940 r. przewieziono go najpierw do obozu w Gdańsku-Nowym Porcie, a następnie do Stutthofu. Stamtąd trafił do obozów koncentracyjnych Sachsenhausen

i Dachau. W nieludzkiej rzeczywistości obozowej pełnił nadal posługę kapłańską. Po wybuchu epidemii tyfusu dobrowolnie zgłosił się do pomocy chorym. Wkrótce zaraził się tyfusem plamistym i 23 lutego 1945 r. zmarł. Władze obozowe, łamiąc obowiązujący regulamin, zgodziły się na wystawienie zwłok na widok publiczny (w Dachau uwięziono 1780 polskich duchownych, zmarło 868 z nich). W 1999 r., podczas nabożeństwa odprawionego na toruńskim lotnisku, Jan Paweł II dokonał beatyfikacji ks. Frelichowskiego. Został on także patronem Harcerstwa Polskiego. W 2007 r. przy Wyższym Seminarium Duchownym w Toruniu ustawiono jego pomnik.

Pomnik bł. Stefana Wincentego Frelichowskiego (plac ks. S. Frelichowskiego 1)

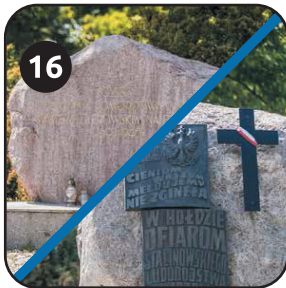
15 Zbrodnia Katyńska 1940

17 września 1939 r., zgodnie z układem Hitler-Stalin, Armia Czerwona wkroczyła do Polski. Ponad 250 tys. polskich żołnierzy zostało wziętych do niewoli. Część z nich trafiła do trzech obozów internowania: w Kozielsku, Starobielsku i Ostaszkowie. 5 marca 1940 r. Józef Stalin zdecydował o ich zamordowaniu. Ok. 22 tys. przedstawicieli polskiej inteligencji zostało rozstrzelanych w Charkowie, Miednym i Katyniu na obszarze dawnego ZSRS. Ich rodziny deportowano do Kazachstanu. Polaków rozstrzeliwano także w Bykowni, na terenie dzisiejszej Ukrainy, i w Kuropatach na Białorusi. Na pytanie polskich władz emigracyjnych, co się stało z polskimi żołnierzami, Stalin odpowiedział: „Zwolniliśmy wszystkich”. W Katyniu i innych miejscach zamordowano ok. 150 mieszkańców Torunia i okolic, głównie oficerów Wojska Polskiego, wykładowców wyższych uczelni, lekarzy, nauczycieli, urzędników i studentów. Wiele osób przybyłych do miasta po 1945 r. – mieszkańców dawnych Kresów Wschodnich II RP – pochodziło z rodzin, których bliskich zamordowano w Katyniu. Aż do 1989 r. władze sowieckie twierdziły, że mord na polskich oficerach dokonali Niemcy. Do tej pory Polsce nie przekazano wszystkich tomów akt śledztwa rosyjskiego dotyczącego zbrodni. Prace archeologiczne w Charkowie prowadzili naukowcy z Torunia. Śledztwo IPN, mające ustalić tożsamość wszystkich rozstrzelanych Polaków, ciągle trwa. Polscy prokuratorzy kwalifikują zbrodnię katyńską jako zbrodnię ludobójstwa. W 2000 r. w kościele pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Toruniu powieszono tablicę upamiętniającą to wydarzenie.

Tablica pamiątkowa Rodzin Katyńskich w Toruniu (ul. Marii Panny 2)

16 Terror niemiecki i sowiecki

W XX w. narodziły się dwa najbardziej zbrodnicze systemy na świecie: niemiecki nazizm i sowiecki komunizm. Oba dążyły do całkowitej kontroli nad życiem obywateli. Oba uznawały terror i wojnę za właściwe narzędzie prowadzenia polityki zagranicznej, której celem był podbój i zniszczenie innych narodów. Na czele obu stał posiadający nieograniczoną władzę wódz i jedna wszechmocna partia. Naziści, odwołujący się do rasizmu, uważali, że ludzie i narody nie są równe, a naród silniejszy ma prawo do zniszczenia narodu słabszego. Pewne kategorie ludzi uznawali za „nie ludzi” (np. Żydów) lub „podludzi” (np. Słowian), których należy eksterminować. Zdaniem komunistów źródło zła na świecie stanowiła własność prywatna, wszystko powinno być wspólne, a społeczeństwo bezklasowe. Aby zaprowadzić postulowaną

równość, komuniści gotowi byli wymordować miliony niewinnych ludzi. Jedną z pierwszych ofiar obu systemów totalitarnych była Polska, zaatakowana przez hitlerowskie Niemcy 1 września 1939 r. i stalinowską Rosję 17 września 1939 r. W Toruniu stały obok siebie pomnik upamiętniający ofiary ludobójstwa hitlerowskiego (postawiony w 1958 r. przy ul. Wały Jagiellońskie i przeniesiony w obecne miejsce w 2006 r.) oraz pomnik ku czci ofiar ludobójstwa stalinowskiego (postawiony w 1991 r.).

Pomniki ofiar hitlerowskiego i stalinowskiego ludobójstwa
(skwer między al. Jana Pawła II oraz ulicami Słowackiego i Mickiewicza)

17 Sybir

Po wkroczeniu Armii Czerwonej do Polski 17 września 1939 r. władze sowieckie rozpoczęły prześladowania Polaków. Na terenach zajętych mieszkańcom II Rzeczypospolitej narzucono obywatelstwo sowieckie. Wkrótce nastąpiły deportacje, czyli nagłe i masowe przesiedlenia obywateli polskich do odległych rejonów Związku Sowieckiego. Deportowano rodziny osób uznanych ze wrogów ustroju sowieckiego: urzędników państwowych, wojskowych, policjantów, nauczycieli, działaczy społecznych, przedsiębiorców. Wielu z nich podczas podróży w bydłych wagonach zmarło z powodu głodu, zimna i chorób. Zesłańcy trafiali do łagrów (obozów), gdzie zmuszani byli do wyniszczającej pracy, która szybko spowodowała śmierć wielu z nich. Łącznie deportowano co najmniej 325 tys. obywateli polskich. Dla części Polaków koniec wojny nie oznaczał odzyskania wolności. Po wkroczeniu Armii Czerwonej do Torunia w lutym 1945 r. NKWD rozpoczęło masowe aresztowania mieszkańców miasta. Około 700 torunian zostało wywiezionych w głąb ZSRS, a co najmniej 233 z nich zginęło. Z Pomorza Gdańskiego wywieziono w tym okresie ok. 17 tys. Polaków, z czego ok. 3 tys. poniosło śmierć na „niehumanitarnej ziemi”. W 2003 r. na Cmentarzu Komunalnym nr 2 im. Ofiar II Wojny Światowej odsłonięto pomnik upamiętniający deportację mieszkańców Torunia do ZSRS w latach 1940–1956. Każdego roku 17 września odbywają się tu uroczystości z okazji Dnia Sybiraka.

Kamień pamiątkowy Sybiraków (ul. Grudziądzka 139/141)

18 Zagłada

Pierwsi kupcy żydowscy pojawili się w Toruniu w XII w. Traktowani byli jako konkurencja dla kupców polskich i obowiązywał ich zakaz osiedlania się w granicach miasta. Pięć wieków później nastąpiło zrównanie praw obywateli pochodzenia żydowskiego z resztą poddanych państwa pruskiego, co poskutkowało ich większym napływem do grodu Kopernika. W 1847 r. na Starym Rynku w Toruniu wybudowano synagogę. Znajdowała się w niej szkoła żydowska. Przed wybuchem II wojny światowej gmina żydowska w Toruniu liczyła 857 osób. III Rzesza Niemiecka uznała Żydów za „nie-ludzi”, więc po ataku na Polskę obywatele polscy żydowskiego pochodzenia byli masowo mordowani lub wysiedlani. W październiku 1939 r. Niemcy zburzyli toruńską synagogę,

a 17 listopada wywieźli ostatnich toruńskich Żydów do getta (zamknięta dzielnica miasta) w Łodzi. W 1942 r. władze niemieckie podjęły decyzję o „ostatecznym rozwiązaniu kwestii żydowskiej” poprzez masową eksterminację (*Endlösung*). Żydów mordowano w komorach gazowych i krematoriach w obozach koncentracyjnych oraz obozach zagłady. Specjalne jednostki policyjne (*Einsatzgruppen*) dokonywały masowych egzekucji w dołach śmierci. Podczas II wojny światowej zamordowano ok. 6 mln europejskich Żydów, z czego ok. 2,7 mln mieszkało przed wojną w Polsce. Ludobójstwo na narodzie żydowskim określa się terminem Holocaust (całopalenie) lub Shoah (Zagłada). W 1993 r. w miejscu, gdzie stała synagoga, powieszono tablicę pamiątkową.

Tablica pamiątkowa toruńskiej synagogi (ul. Szczytna 10/12)

19 Generał „Zo”

Elżbieta Zawacka (1909–2009) – żołnierz, więzień polityczny i działaczka społeczna. Urodziła się w Toruniu, studiowała matematykę w Poznaniu. Pracowała jako nauczycielka oraz działała w Organizacji Przystosowania Kobiet do Obrony Kraju. W 1939 r. uczestniczyła w obronie Lwowa. Wkrótce została żołnierzem Polski Podziemnej. Dzięki płynnej znajomości języka niemieckiego mogła wykonywać wiele niebezpiecznych zadań kurierskich. W 1943 r. wyjechała do Londynu, zdając relację o sytuacji w okupowanej Polsce m.in. Władysławowi Raczkiewiczowi i gen. Władysławowi Sikorskiemu. W tym samym roku jako jedna z cichociemnych wróciła do ojczyzny (skok z samolotu ze spadochronem). Brała udział w powstaniu warszawskim. Po wojnie zaangażowała się w działalność niepodległościową w Zrzeszeniu „Wolność i Niezawisłość”. W 1951 r. została oskarżona o szpiegostwo i skazana na 10 lat więzienia. Cztery lata później wyszła na wolność na mocy amnestii. Podjęła pracę w Liceum Korespondencyjnym w Toruniu i zdobywała kolejne tytuły naukowe. W 1975 r. otrzymała pracę na UMK. Trzy lata później wskutek szykan i działań władz komunistycznych została zmuszona do przejścia na emeryturę. W latach osiemdziesiątych zaangażowała się w pomoc dla „Solidarności”. Była jednym z inicjatorów powołania Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej. W 1990 r. założyła Fundację Archiwum Pomorskie AK. W 2002 r. prezes IPN uhonorował ją tytułem Kustosza Pamięci Narodowej. W 2014 r. przed Fundacją Generał Elżbiety Zawackiej – Archiwum i Muzeum Pomorskie Armii Krajowej oraz Wojskowej Służby Polek ustawiono jej pomnik.

Pomnik gen. Elżbiety Zawackiej (ul. Podmurna 93)

20 Żołnierze Wyklęci

Po II wojnie światowej Polska nie odzyskała niepodległości. Mimo że należała do zwycięskiego obozu aliantów, dostała się w strefę wpływów Związku Sowieckiego. Wielu polskich żołnierzy nigdy się z tym nie pogodziło. Zakończenie wojny z III Rzeszą Niemiecką nie było dla nich końcem walki o wolność. Różnymi metodami starali się nie dopuścić do tego, by rządy w Polsce przejęli komuniści podporządkowani ZSRS. Władze komunistyczne traktowały ich jako bandytów i „faszystów”. Wielu z nich skazano w pokazowych procesach, zamordowano i pochowano bezimiennie w nieznanym miejscach, by wszelka pamięć o nich zaginęła. Zostali „wyklęci”. W walce z narzuconym systemem w różnej formie uczestniczyło ok. 200 tys. osób. Ostatni żołnierz polskiego podziemia niepodległościowego, Józef Franczak

„Lalek”, został zamordowany w 1963 r. Obecnie IPN prowadzi akcję identyfikacji miejsc pochówku ofiar reżimu komunistycznego z lat 1944–1956. Przy wykorzystaniu najnowszych metod badawczych udało się zidentyfikować miejsca pochówku kilkudziesięciu osób, m.in. Zygmunta Szendzielarza „Łupaszki”, Danuty Siedzikówny „Inki” oraz Hieronima Dekutowskiego „Zapory”. Każdego roku 1 marca, w rocznicę zamordowania Łukasza Cieplińskiego – prezesa IV Zarządu Głównego Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość”, obchodzony jest Narodowy Dzień Pamięci Żołnierzy Wyklętych. W 2014 r. osłonięto w Toruniu pomnik poświęcony bohaterom polskiego podziemia niepodległościowego – żołnierzom niezłomnym.

21 Zbigniew Herbert

Zbigniew Herbert (1924–1998) był jednym z najwybitniejszych polskich poetów i eseistów XX w. Urodził się we Lwowie. W latach 1947–1951 studiował prawo i filozofię na UMK w Toruniu. Pracował w tutejszym Muzeum Okręgowym. Zamierzał zamieszkać w grodzie Kopernika na stałe, kiedy jednak władze komunistyczne zlikwidowały niezależną katedrę filozofii, przeniósł się na Uniwersytet Warszawski. W swojej poezji głosił niezmiennie zasady etyczne, sprzeciwiając się relatywizmowi moralnemu. Do najwybitniejszych jego dzieł należy cykl wierszy zatytułowany *Pan Cogito*. Poeta jest patronem toruńskiego konkursu poetyckiego „O liść konwalii”. W 2008 r. na gmachu Wydziału Filologicznego UMK w Toruniu odsłonięto tablicę upamiętniającą poetę.

*Idź dokąd poszli tamci do ciemnego kresu
po złote runo nicości twoją ostatnią nagrodę
idź wyprostowany wśród tych co na kolanach
wśród odwróconych plecami i obalonych w proch
ocalałeś nie po to aby żyć
masz mało czasu trzeba dać świadectwo
bądź odważny gdy rozum zawodzi bądź odważny
w ostatecznym rachunku jedynie to się liczy*

Zbigniew Herbert *Przesłanie Pana Cogito*

Tablica pamiątkowa Zbigniewa Herberta (ul. Fosa Staromiejska 3)

22 Papież Polak

Karol Wojtyła (1920–2005) urodził się w Wadowicach. Studiował polonistykę na Uniwersytecie Jagiellońskim. W czasie II wojny światowej pracował fizycznie w zakładach sodowych, kamieniołomie i oczyszczalni wody. Po wojnie rozpoczął pracę dydaktyczną na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim i kierował diecezją krakowską. Uczestniczył w obradach II soboru watykańskiego. 16 października 1978 r. został wybrany na papieża. Zmienił wizerunek papieństwa – otwarty, aktywny, spontaniczny, często przebywał wśród ludzi młodych, odbył pielgrzymki do większości krajów świata. Broił konserwatywnych zasad, uważał, że moralność jest po to, aby wymagać, a nie usprawiedliwiać. Jako głowa Kościoła katolickiego opowiedział się po stronie opozycjonistów walczących w Polsce o wolność i legalizację niezależnego związku zawodowego „Solidarność”. Był pierwszym papieżem w historii, który przekroczył próg synagogi i meczetu. W 1981 r. został ranny w zamachu terrorystycznym. W 1999 r. spotkał się w auli UMK w Toruniu ze środowiskiem akademickim, podkreślając brak konfliktu między „wiarą i rozumem” (*fides et ratio*). Zmarł 2 kwietnia 2005 r. Dziewięć lat później został ogłoszony świętym. W Toruniu w 2007 r. na skwerze przy budynku Centrum Sztuki Współczesnej odsłonięto jego pomnik. Jan Paweł II jest patronem województwa kujawsko-pomorskiego.

Pomnik Jana Pawła II (skwer przy skrzyżowaniu ul. Wały gen. Sikorskiego i al. Jana Pawła II)

23 Toruńska „Solidarność”

W sierpniu 1980 r., z powodu pogarszającej się sytuacji gospodarczej i wyrzucenia z pracy Anny Walentynowicz, w Stoczni Gdańskiej ogłoszono strajk. Był to początek narodzin ruchu społecznego „Solidarność”, który wkrótce objął całą Polskę. Historia toruńskiej „Solidarności” także rozpoczęła się w sierpniu 1980 r., w momencie wybuchu strajku w Toruńskich Zakładach Urządzeń Okrętowych „Towimor”. 1 września 1980 r. przewodniczący Międzyzakładowego Komitetu Założycielskiego (MKZ) w Toruniu Edward Strzyżewski podpisał z władzami porozumienie dotyczące utworzenia w regionie niezależnych samorządnych związków zawodowych. Do końca roku w województwie powstało dziesięć MKZ-ów. Na przełomie lat 1980 i 1981 zrzeszały one ok. 360 zakładów i instytucji (172 tys. członków). Przewodniczącym Regionu Toruńskiego NSZZ „Solidarność” został Antoni Stawikowski. Po wprowadzeniu stanu wojennego wielu działaczy toruńskiej „Solidarności” internowano. 1 i 3 maja 1982 r. doszło w Toruniu do aktu zbiorowego nieposłuszeństwa obywatelskiego. Mieszkańcy Torunia, zamiast uczestniczyć w oficjalnym pochodzie, maszerowali Bulwarem Filadelfijskim, głośno manifestując swoją wrogość wobec władzy komunistycznej. Demonstracja została brutalnie spacyfikowana przez oddziały Milicji. Mimo zdelegalizowania „Solidarności” jej podziemne struktury przetrwały w Toruniu aż do upadku komunizmu w Polsce. W 2005 r. na jednym z filarów Łuku Cezara powieszono tablicę upamiętniającą toruńskich członków „Solidarności”.

Tablica pamiątkowa Regionu Toruńskiego NSZZ „Solidarność” (Łuk Cezara od strony Fosy Staromiejskiej)

24 Bł. ks. Jerzy Popiełuszko

Jerzy Popiełuszko (1947–1984) – niezłomny kapłan i duszpasterz – wywodził się z ubogiej, patriotycznej rodziny żyjącej na Podlasiu. Święcenia kapłańskie otrzymał z rąk prymasa kard. Stefana Wyszyńskiego. Był lubiany i szanowany przez parafian z uwagi na swoją otwartość i serdeczność. W drugiej połowie lat siedemdziesiątych trafił do Warszawy do parafii św. Stanisława Kostki. W czasie strajków sierpniowych 1980 r. odprawił w Hucie Warszawa mszę św. dla strajkujących robotników i został z nimi, angażując się w ruch solidarnościowy. Podczas stanu wojennego jako pierwszy odprawił msze za ojczyznę. W kazaniach nawoływał do głoszenia prawdy i miłości bliźniego w życiu społecznym, obnażając kłamstwa władzy komunistycznej. Był przekonany, że „zło trzeba dobrem zwyciężyć”.

Wkrótce ks. Popiełuszką zainteresowała się Służba Bezpieczeństwa. Duchownego często wzywano na przesłuchania, tworzono przeciwko niemu fałszywe dowody, śledzono go. 19 października 1984 r. odprawił ostatnie w swoim życiu nabożeństwo w parafii pw. Świętych Polskich Braci Męczenników w Bydgoszczy. W czasie drogi powrotnej do Warszawy został porwany, dotkliwie pobity i zamordowany w niewyjaśnionych do dziś okolicznościach. W atmosferze ogromnego wzburzenia społecznego odbył się proces bezpośrednich sprawców zbrodni. Nigdy nie ukarano jednak osób, które podjęły decyzję o zabiciu duchownego. W 2014 r. ks. Popiełuszko został ogłoszony patronem NSZZ „Solidarność”. W 2011 r. w Toruniu odsłonięto jego pomnik.

Pomnik bł. ks. Jerzego Popiełuszki (al. Jana Pawła II, w pobliżu Ślimaka Getyńskiego)

Koncepcja i opracowanie gry:

dr Tomasz Cerań

Zdjęcia miejsc pamięci:

Andrzej Goiński (UMWKP), Tomasz Niklas

Autor tekstu:

dr Tomasz Cerań

Korekta:

Anna Świtalska-Jopek

Projekt:

Piotr Wiejak

Druk:

Granna

Bydgoszcz–Toruń 2021

Województwo
Kujawsko-Pomorskie

Dofinansowano z budżetu Samorządu Województwa Kujawsko-Pomorskiego

Gra składa się z:

- › 48 ponumerowanych kart do gry z fotografiami miejsc pamięci (24 pary)
- › 24 kart odpowiedzi z nazwami miejsc pamięci
- › planszy (planu Torunia) z zaznaczonymi miejscami pamięci
- › 24 żetonów premii
- › klepsydry
- › instrukcji z komentarzem historycznym
- › płyty CD z prezentacją toruńskich miejsc pamięci

Poznaj miejsca pamięci narodowej w Toruniu związane z historią XX wieku!

Dowiedz się, jakie wydarzenia upamiętniają!

Odśłoń dwa identyczne obrazki, wybierz właściwą kartę odpowiedzi i wskaż miejsca pamięci narodowej na planie Torunia.

Zagraj w „memory klasyczne”, „memory historyczne” lub „memory historyczno-topograficzne”.

Zobacz historię w swoim najbliższym otoczeniu!

INSTYTUT
PAMIĘCI
NARODOWEJ

www.ipn.gov.pl

Województwo
Kujawsko-Pomorskie

www.kujawsko-pomorskie.pl